

‘स्त्री’ जीवनाशी प्रामाणिकता अर्थात बांधिलकी व्यक्त करणारी नीरजा यांची कविता

विजया म. गुडेकर : रिसर्च स्कॉलर, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, बांधोरी, जळगांव, सह-संपादक, महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिती मंडळ, वाई

प्रास्ताविक :

बाल्ये पितृवर्शे तिष्ठेत्। पाणिग्राहस्य यौवने,
पुत्राणां भर्तरि प्रेते । न भजेत् स्त्री स्वतंत्रताम्।

(५/१४८ मनुस्मृती)

बाल्यावस्थेत पित्याच्या स्वाधीन होऊन रहावे; तरुणपणी पतीच्या आज्ञेत रहावे; पती निधनानंतर पुत्राच्या संमतीने चालावे; पण स्त्री ने कधीही स्वतंत्र राहू नये. असे नियम बनवून मनुने अर्थातच पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीला कायमचे गुलाम बनवले. स्त्री चे जगण्याचे सर्व हक्क नाकारले. मुळातच माणूस म्हणून तिचा विचार कधीही केला गेला नाही. फ्रेंच स्त्रीवादी विचारवंत व लेखिका सिमॉन द बोव्हा यांच्या ‘द सेकंड सेक्स’ या ग्रंथात त्या आपले विचार मांडतांना म्हणतात, “Women lack concrete means for organising themselves into a unit which can stand face to face with the correlative unit. They have no past, no history, no religion of their own; and they have no such solidarity of work and interest as that of the proletariat.” अन्यायाला वाचा पोडून स्त्रीला न्याय मिळवून देण्यासाठी आधुनिक कालखंडातील समाज सुधारक झगडत होते आणि पुरोगामी लेखक लेखन करीत होते. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला स्त्रीयांनीही आपल्या समस्यांवर लेखन करायला सुरुवात केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर समाजात सर्वत्र फोफावलेला ‘एक माणूस एक मूल्य’ हा विचार आणि स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधूता, स्वाभीमान या मानवी मूल्यांची जाण आलेल्या स्त्रीयांच्या लेखनाला तेलवारीची धार आली. ‘विषम व्यवस्था आणि त्या विरुद्धचे असमाधान’ ह्यामुळे स्त्री मनात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला. याचेच वाङ्मयीन रूप म्हणजे ‘स्त्रीवादी साहित्य’. स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहातील एक महत्त्वाच्या लिहित्या लेखिका, कवयित्री निरजा यांच्या कवितांतून स्त्रीवादातील माणूस म्हणून जगण्याच्या ‘स्व’ अस्तित्वाच्या छटा दिसून येतात. समान हक्क, समान संधी, समान दर्जा, स्वातंत्र्य या साऱ्या संकल्पना नीरजा यांच्या कवितेतून तपासता येतात. ‘स्त्री’ जीवनाशी प्रामाणिकता अर्थात बांधिलकी हे नीरजा यांच्या कवितेचे सामर्थ्य आहे.

Keywords : स्त्रीवाद, मानवतावाद, स्त्री संवेदना.

गृहितक : कवयित्री निरजा यांच्या कवितेतून ‘स्त्री’ जीवनाशी प्रामाणिकता अर्थात ‘बांधिलकी’ व्यक्त होतांना दिसते.

निरान्वय (१९८७), वेणा (१९९४), स्त्री गणेशा (२००३), निरर्थकाचे पक्षी (२०१०) या कवितासंग्रहातून कवयित्रीच्या अनुभवविश्वातील व्यक्ती आणि स्त्री म्हणून जगण्याचे सगळे ताण व्यक्त होतात. समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रीला अनेक नीतिनियमांच्या चौकटीत बंदिस्त केले होते. अशा बंदिस्त साजातील तिचे स्थान व अस्तित्व शोधण्यासाठी निरजा यांची कविता सतत प्रयत्नशील असते.

निरान्वय हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह. या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत प्रा. गंगाधर पाटील निरजा यांच्या कवितेबद्दल म्हणतात, “या संग्रहातील कवितांतून विशिष्ट प्रकारचे अनुभवविश्व साकार होते. या काव्यात्म

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

अनुभवविश्वात प्रामुख्याने तीन प्रकारची अनुभवांगे सामावलेली आहेत. एक: प्रेमविषयक अनुभव; दोन: स्त्रीच्या स्वत्वशोषणाविषयीचे अनुभव; तीन: सर्वसामान्य जीवनाविषयीचे चिंतनगर्भ अनुभव. या कवितांतील हे अनुभव कधी संयत, भावनाशील असे असतात, तर कधी ते उपरोधगर्भ रूप धारण करून येतात. कधी ते परिचितातील अपरिचित अंग हेरून धक्का देतात. कधी ते स्वप्नसदृश रचना धारण करतात, तर कधी ते प्राचीन कथा-मिथकांच्या आश्रयाने संदर्भ-संपृक्त होऊन येतात. एकंदरीत या काव्यात अनुभवाश्वाचे भावनाशीलता, उपरोधगर्भता व अपरिचितता हे प्रमुख विशेष सांगता येतील.”

“आभाळाकडे तोंड करून
मी तुला साद घातली
तू मात्र निघून गेलास
पाठ फिरवून
आवाजाच्या रोखानं.”

स्त्रीमनाची घुसमट होणारे असे अनुभव नीरजा आपल्या खास थेट शैलीत मांडतात. प्रेम असो की चिंतन असो, कवयित्रीचा मूळ उद्देश परिस्थिती शब्दबद्ध करणे, स्त्री च्या आयुष्याची परवड करणारी ही शोषित परंपरा मांडण्यासाठी, त्या परंपरेत बदल करून ‘स्त्री’या शापापासून तिला मुक्त करण्यासाठीचा नीरजा यांचा ‘स्त्री’ म्हणूनच केलेला प्रयत्न ‘बांदिलकीची कविता’ म्हणून देखिलपात्र ठरतो.

नीरजा अनेक कवितांतून स्त्रीमनाचे भावनिक विश्व समर्थपणे चितारतात. स्त्री-पुरुष नात्यातील भावनिक आंदोलने त्या नेमक्या शब्दात टीपतात.

किती पुसट होत गेले
चिमटीत पकडलेल्या फुलपाखराच्या
पंखावरले रंग
आणि वाढत गेली
अस्वस्थ पापण्यांची फडफड!
- - -
मला खो न देता निघून जाताना
वेगावणारी तुझी पावलं
जाणवतात मला अधूनमधून.

तर पुन्हा एकदा येऊ
एकाच काठावर

(निरर्थकाचे पक्षी, पृ. २३-२४)

दोघांमधलं नातं नंतर पुसट होत जातं. पुरुष नेहमीच आपल्या मार्गाने निघून जातो आणि स्त्री च्या हाती उरतं ते फक्त त्याची वाट पाहणं. या स्त्रीमनाच्या भावना कवयित्री अत्यंत समर्थपणे मांडते. निरान्वय कवितासंग्रहातील पहिलीच कविता ‘प्रतिक्षा’ स्त्रीमनाचे बारकावे टिपते.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

“चुरचुरणारी जखम हळुवार गोंजारत
 ती तो गेल्यापासूनच्या
 घटका मोजू लागली
 मग दिवस, महिने आणि नंतर वर्षेही.”

(निरान्वय, पृ. १९)

अशा भावना व्यक्त करणारी कवयित्री कधी स्त्री-पुरुष नात्यातला कृत्रिमपणा टिपते. आपली अवस्था अडगळ एवढीच आहे हे जाणल्यावर ती स्वतःला बजावते -

“तर मला व्हावं लागेल
 माझीच सावली
 विराट,
 अमर्याद

उजेडाचं संपूर्ण चित्र

पापण्यांत पेलणारी.” (वाट पाहते आहे, निरर्थकाच पक्षी, पृ. ७६)

नात्यातला कटूपणा शिगेला पोहोचला की बाहेर निघण्याचे मार्ग मानवी मन शोधत राहते. स्त्रीमन मात्र यातही जगण्याचे नवीन अर्थ शोधते -

“साधू स्वतःशीच
 पुन्हा एकदा नवीन संवाद
 अशानं समजून घेता येईल
 नवा अर्थ
 तुझ्यामाझ्या
 आदिम नात्याचा.”

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आत्मजाणिवा मांडतांना कवयित्रीच्या भावना अनावर होतात. धर्म, जात, परंपरा, लिंग यांच्या नावाखाली स्त्रीचे पुरातन काळापासून होत आलेले शोषण या विरुद्धची ही लढाई आहे. ‘शरीर’ हीच स्त्रीची ओळख ठरते आणि त्याच क्षणी तिच्या अस्मितेला मर्यादा पडतात; हा सिमॉन द बोव्हा हिचा विचार येते महत्त्वाचा वाटतो. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाला, कर्तृत्वाला, भावनेला, मानसिकतेला, बुद्धीला डावल्याचा असंतोष या कवितेचा कणा आहे. स्त्रीचे व्यक्ती म्हणून होणारे अवमूल्यन ही नीरजा यांची प्रखर विद्रोही भावना आहे.

“पण मी आले आहे आता
 जुन्या वाटा; पळवाटा सोडून
 ह्या विस्तिर्ण मैदानावर;
 पांढऱ्याशुभ्र आभाळाच्या कागदावर
 विसावणारे माझे शब्द
 मला कोंडायचे नाहीत

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

मनाच्या गाभाऱ्यात”

(वेणा, पृ. ४६)

या कवितेतील मुलगी आईने दिलेले तत्त्वज्ञान पारंपरिक संस्कार झिडकारते. परिवर्तनाची, बदलाची, पुरोगामित्वाची, वैचारिक संघर्षाची आणि बंडाची तयारी तिने केलेली आहे. हे संस्कार समाजाने (त्यातील पुरुषवर्गाने) स्त्रीवर्गावर बिंबवलेले आहेत. पिढ्यानुपिढ्या या संस्काररूपी दडपशाहीला स्त्रीया आपला धर्म मानत होत्या. ‘एकंदर सर्व स्त्रीयांस मानवी हक्क समजू देऊ नये, या इराद्याने लोभी पुरुषांनी त्यास विद्या शिकवण्याचा प्रतिबंध केला.’ हा जोतीरावांचा कयास किती योग्य होता याचेच हे उदाहरण!

‘लग्न’ नावाच्या सामाजिक संस्कारात स्त्री अडकली आहे. ती केवळ पुरुषांचं पौरुषत्व सिद्ध करण्यासाठी आणि वंशावळी जन्म घालण्याचे एक साधन म्हणून वापरली जाते. “Men - the - sovereign will provide woman - the - liege with material production and will undertake the moral justification of her existence.” हे सिमॉन चे म्हणणे योग्यच वाटते.

“स्त्री ही निरजा यांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. स्त्री तिच्या दैहिक, मानसिक, आत्मिक अनुभूतींसह जशी साकार होते, तशीच ती समाजाच्या ‘स्त्री’ विषयक धारणेसह, तिच्या संरचित रुपांसह अभिव्यक्त होते. समाजव्यवस्था आणि स्त्री यांच्यामधल्या ताणांनी या कवितांमधले जग आंदोलित होत असलेले आढळते.” (वसंत आबाजी डहाके, दोन शब्द-स्त्रीगणेशा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००३)

या अनंत यातनांना कंटाळून वास्तव बदलण्यासाठी स्त्री आता सज्ज झालेली आहे. ही कविता ‘नाकेबंदी’ करण्याच्या दिशेने एक निर्धार करते.

“काही असो;

आता करावीच लागेल

नाकेबंदी

शरीरावरून जाणाऱ्या

स्वप्नांच्या साऱ्या पाऊलवाटांची.” (स्त्रीगणेशा, पृ. ३)

स्त्रीवादाचे मूलभूत प्रमेय म्हणजे, ‘स्त्री ही जन्माला येत नाही तर घडविली जाते.’ हे आहे. निरजा यांची कविता स्त्री कशी घडते आणि घडविली जाते या विषयाला अनेक घटनांतून चित्रित करते. तिच्या भोवताली समाज आणि संस्कृती, यांच्या मूल्य, आदर्श, परंपरा, धर्म, पौरुष, कर्तृत्व अशा जळमटांची निर्मिती करणाऱ्या पितृसत्ताक किंवा पुरुषप्राधान समाजसंस्था, कुटुंबसंस्था आणि धर्मसंस्था यांचा निषेध निरजा यांची समग्र कविता नोंदवते.

कवयित्रीचा शोध निरंतर चालूच आहे. स्त्रीच्या मनातली नियमांची दहशत जी अखिल स्त्रीवर्गाने श्रद्धेने जोपासली आहे आणि त्यामुळेच आपल्या अस्तित्वाला शून्यता आणली आहे. या साऱ्याचा कुठेतरी शेवट व्हावा आणि बाईला स्वतःच अस्तित्व, स्वत्व ओळखता यावं यासाठी निरजा यांची कविता सतत प्रयत्नशील आहे. त्या लिहितात-

आपलं आयुष्य बदलू पाहणारी बाई

मी पाहते आहे अनादी काळापासून

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

हा निरर्थकातून निरर्थकाकडे जाणार प्रवास करताना

कसं करता येईल तिचं आयुष्य अर्थपूर्ण

ह्याचा शोध घेते आहे केव्हापासून

“The emancipated woman wants to be active, a taker, and refuses the passivity man means to impose on her. The ‘modern’ woman accepts masculine values : she prides herself on thinking, taking action, working, creating on the same terms as man.” - The Simon de Beauvoir, The Second Sex.

स्वतः नीरजा एक कवयित्री, कथाकार आणि समीक्षक. त्यांच्या मतांचा विचार करता, ‘आपल्या समाजव्यवस्थेचा विचार केला तर पुरुषाच्या आयुष्यात बाई महत्त्वाची असली तरी ती त्याच्या जगण्याचं केंद्र कधीच नव्हती. आपल्या कवींनी लिहिलेल्या प्रेमकविता, लावण्या, श्रृंगारकविता या स्त्रीविषयी प्रेम, श्रृंगार तर कधी आदर (आई म्हणून) व्यक्त करणाऱ्या असल्या तरी बाईचं प्रेम मिळवणं किंवा तिला दैवत करून पुजणं हे एकमेव उद्दिष्ट ठेवून त्या लिहिल्या गेल्या नाहीत. पुरुष ज्याप्रमाणे बाईच्या जगण्याचा आधार होता, तिच्या जगण्याचं एकमेव केंद्र होता, त्याप्रमाणे पुरुषासाठी बाई ही जगण्याचा केवळ भाग होती. तो तिच्या व्यतिरिक्त अनेक केंद्रांशी जोडला गेला होता. त्यात समाज, धर्म, राजकारण, अर्थकारण सारंच होतं त्यामुळे तो धुंडाळत राहिला नव्या दिशा, नवे अर्थ, त्याच्या जगण्याच्या वेगवेगळ्या शक्यता. बाईला ती संधी कधीच मिळाली नाही.” बाईची डावलेली संधी मिळविण्यासाठीचा हा लढा नंतर प्रत्यक्ष संघर्षाबरोबरच साहित्याचं रूप घेऊन आला. आपण कुणाच्यातरी जगण्याचं केंद्र बनण्यापेक्षा स्वतःच्या जगण्याला केंद्रीय रूप देणारा हा अस्मितेचा शोध आहे.

“मी बदलले आहे असं म्हणतंय जग
कुंकवासाठी धनीबिनी मागायचे दिवस आता पडलेत मागे,
तो संपला तर चुडेबिडे फोडण्याचेही.
पावित्र्य आणि योनिशुचिता
लादणाच्या समूहाला ठोकून
मी निघालेय शोधात माझ्याच ग्लोबल अस्तित्वाच्या.
मला बदलायचे आहेत अर्थ संस्कृतीचे.
छोट्याछोट्या वावटळींना घेत अंगावर
मुरवायचं आहे एका नव्या संस्कृतीला
खोल रक्तात.

चिरंतन वेदना इज इक्वल टू प्रेम
हे तुमचं गणित
लागलं आहे आमच्यावर.
प्लीज गिव्ह अस अ ब्रेक.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-04, Issue-II, November 2013

मी काटला आहे आता दोर

परंपरेच्या पतंगाचा

माझ्याकडच्या धारधार मांजानं.”

(निरर्थकाचे पक्षी, पृ. १२०)

या कवितेतून व्यक्त होणाऱ्या भावना प्रत्येक स्त्रीच्या मनाचा प्रतिनिधी बनून येतात. नीरजा यांच्या कवितेतील प्रत्येक भावना ही स्त्री जीवनाशी प्रामाणिक अर्थातच 'बांधिलकी' व्यक्त करणारी आहे.

निरन्वय, वेणा, स्त्रीगणेशा आणि निरर्थकाचे पक्षी या कवितासंग्रहातून आलेल्या कवितांमध्ये स्त्रीमनाचे विविध पदर उलगडले आहेत. त्यांची दुःखे, वेदना, अपेक्षा, घुसमट, तळमळ या साऱ्यांना मोकळी वाट करून दिली आहेच. त्याहीपेक्षा जगण्याची नवी दिशा, स्व-अस्तित्वाची ओळख झालेल्या स्त्रीच्या जगण्याचा निर्धार यांतून प्रकर्षाने पुढे येतो. संपूर्णतः स्त्रीवादी आणि मानवतावादी विचारसरणीची पायाभरणी करणाऱ्या या कविता आहेत. स्त्रीला परंपरेच्या जोखडातून मुक्त करण्याचे आणि पुरुषवर्गाला विचार करायला प्रवृत्त करणारे असे हे कवितालेखन आहे. असे असले तरीही कोठेही प्रचारकी न होता आपले विचार वाचकापर्यंत थेट पोहचणे हे या कवितेचे सामर्थ्य आहे.

संदर्भ :

१. नीरजा; स्त्रीगणेशा; ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई; १ ली आवृत्ती; डिसें. २००३
२. नीरजा; वेणा; निलकंठ प्रकाशन, पुणे; जाने. १९९४
३. नीरजा; निरर्थकाचे पक्षी; पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई; १ ली आवृत्ती; २०१०
४. नीरजा; निरन्वय; मधुश्री प्रकाशन; पुणे; मार्च १९८७
५. प्रभा गणोरकर; कविता भाग २- स्त्री साहित्याचा मागोवा: खंड २; साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे; २००२
६. भारतीय भाषांतील स्त्रीसाहित्याचा मागोवा - खंड २; साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे; २००७
७. डॉ. दादा गोरे; काव्यसंवेदन; साकेत प्रकाशन; औरंगाबाद; २००७
८. नीरजा; साठनंतरच्या स्त्रियांच्या कवितेचे स्त्रीवादी वाचन; वाङ्मयीन प्रवृत्ती: तत्त्वशोध; प्रतिमा प्रकाशन; पुणे; प. आ. २००७
९. शोभा नाईक; भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद; लोकवाङ्मय गृह; पहिली आवृत्ती; २००७
